

IV° французько–українська археологічна конференція
IV° colloque franco-ukrainien d'archéologie
« *L'ART GEOMETRIQUE DE LA PREHISTOIRE A NOS JOURS* »
«*ГЕОМЕТРИЧНЕ МИСТЕЦТВО ВІД ПРЕІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ*»
Kiev, avril 2015

**Геометричний орнамент української вишивки та сучасна його
інтерпретація**

Т. Кара-Васильєва

доктор мистецтвознавства член-кореспондент НАМ України
(Київ, Україна)

Значне місце в українському народному мистецтві, зокрема вишивці, посідає геометричний орнамент, він є характерною ознакою орнаментики всіх східних слов'ян. Побутування його в сучасному мистецтві свідчить про те, що «глибина народної пам'яті вимірюється десятками тисячоліть» і сягає в далекі часи палеоліту.

Сьогодні дослідження орнаментики актуальне не тільки з погляду пізнання національної художньої спадщини, виявлення самоідентичності, але має загально людське культурне значення. Основний вектор вітчизняного мистецтвознавства скеровувався в напрямку вивчення орнаменту, як явища невідомого від орнаментованих виробів. Етнографічні дослідження з'ясовували етноісторичний зміст. На часі нові підходи вивчення геометричного орнаменту в плані гносеологічному, символічному, семіотичному, аксіологічному, комунікативному. В той же час сьогодні утворився величезний шал кон'юнктурних теорій міфотворчості, розшифровки знаків у вишивці, що не має нічого спільного з науковим дослідженнями.

Виникнення вишивки губиться в глибині тисячоліть. Про що свідчать стародавні історики, розповідають численні археологічні знахідки. Особливе значення мають розкопки скіфських курганів. Так, всесвітньовідома золота пектораль із Товстої могили (IV ст. до н. е.), срібна ваза з кургану Чортомлик (IV ст. до н. е.) містять цікаві сюжети, що дають змогу дослідити одяг скіфів, його декоративне оздоблення. Святковий костюм скіфів був щедро орнаментований золотими нашивками із зображеннями грифонів, левів, оленів, різноманітною аплікацією з кольорової шкіри, декоративними швами. Візерунок у вигляді смуг геометричного орнаменту розміщувався на краях

коміра, подолу, рукаві, посередині спинки вбрання. Щедро оздоблювались у скіфів штани. Їх розшивали узорами у вигляді завитків, кружечків, ромбів, зигзагів, спіралей. На чаші з Гайманової могили(IV ст. до н. е.) одяг скіфських царів оздоблено орнаментом у вигляді подвійних спіралей, а лампаси на штанах нагадують подвійні смуги безперервного ланцюга хвиль.

Про високий рівень вишивального мистецтва свідчить одяг сарматів, у якому вже проглядає соціально- економічне рошарування населення, що виявляється передусім у розкішності оздоблення золотим гаптуванням одягу багатих жінок і у скромності прикрашання звичайними намистинами – у бідних. Особливо цікаві знахідки виявлено у похованні кургану Сватова Лучка, і особливо Соколової Могили в с. Ковалівці Миколаївської обл. (I ст. до н. е). Реконструкція її композиції дає підставу говорити про наявність поряд із орнаментальним шитвом сюжетних зображень, які мали глибокий символічний зміст.¹ Вони розміщувались на одязі жриці, яка, очевидно, виконувала обряд культу родючості. Вишивка, як вид мистецтва, безперечно була відома в дохристиянський період. Про це свідчить фігурка людини з Мартинівського скарбу на Черкащині (VI ст. н. е.)із зображенням широкої смуги геометричного орнаменту на грудях і плечах, так само як в сучасних чоловічих сорочках. Саме тоді формувалися художньо-стилістичні засоби шитва, народжувались знаки, що символізували сили природи, космогонічні уявлення про будову Всесвіту, створювались образи, які потім довго жили у вишивці та інших видах мистецтва, нагадуючи про язичницькі вірування наших предків. Вишивка в одязі мала заклинальну символіку, була своєрідним оберегом . Вишитий узір набував магічної сили й розміщувався в чітко визначених місцях- на грудях, на подолі, навколо шиї. Основна увага приділялась оздобленню рукавів як шанування роботящих рук людини, підкреслення її сили і вправності.

Широкого розвитку досягає золоте шитво в період Київської Русі. Залишаючи осторонь літургійне золотне шитво, зокрема унікальне шитво XIII ст. з розкопок Софії Київської, реконструкції одягу з фресок та мініатюр,з розвинутим орнаментом, що наслідуює традиції візантійського мистецтва, акцентуємо увагу на вишивці в народному одязі. Крім оздоблення на рукавах, грудях, подолі, навколо шиї, вишивали і вздовж стегон, намагаючись магічними узорами надати силу рукам, ногам, корпусу тіла. Розміщення вишивки в одязі мало оберегове значення. Прикладом може бути

---

¹ Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I века н.э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 123-133.

малюнок літери Г в Євангелії XII ст. Сюжет ініціала – орнаментоване крісло в якому сидить жінка . Вона вдягнена в сорочку з вишивкою навколо шиї, спідницю, узір якої складається з сітки ромбів з крапкою посередині. Про поширення вишивки, її магічне значення свідчать зображення на ритуальних наручах, призначених для головних язичницьких обрядів-русалій, у жіночому одязі (наручі з Києва, Старої Рязані, Городища).

Цікавою є вишивка з курганного походження на Київщині.² Виконана на смужці шовкової тканини, вишивка прикрашала сорочку з домотканого полотна. Реконструкція виявляє композицію з трьох арок, у бокових зображено птахів, у центральній – півфігуру людини. Аналіз його міфологічної основи дає змогу виявити його зв'язок з наручами, що належать до культу русалій. У той же час ця вишивка – зразок перетворення язичницької космогонічної ідеограми в символічну образність християнства. Це достатньо переконливо доводить силу і глибину традицій давнього семантичного фонду. Наявність язичницьких символів – сиринів і поява нового зображення – жіночого погруддя з німбом свідчить про своєрідність трактування, яке переводить звичайну схему космогонічної «картини світу» з площини «образотворчого фольклору язичництва в площину християнської символіки»³ і є проявом боротьби з язичництвом і двовір'ям.

Залишки шитва з археологічних розкопок в Старому Галичі, Шаргороді, Білгороді, Жежаві, Херсонесі, фіксують, що на зміну геометричному орнаменту приходять плетінчастий, який в XI-XII ст. стає домінуючим.⁴

Українська народна вишивка збереглася з середини XIX ст. Лише в кінці XIX ст. прогресивно налаштовані діячі культури звернули увагу на неї як на витвори мистецтва і почали збирати в музейні колекції, відтоді поступово почалося її вивчення.

В основі геометричного орнаменту української вишивки всіх регіонів України лежать найпростіші за своїми абрисами фігури: косий та прямий хрест, квадрат, ромб, трикутник. Найрізноманітніші поєднання цих фігур зумовлюють варіантність композиційних побудов. Ці мотиви, що виникли в глибоку давнину з часом втратили свою семантику, тому більшість

---

² Орлов Р.С. Давньоруська вишивка XIII ст. // Археологія.– 1973.– №12.– С.45.

³ Там само.– С. 50.

⁴ Новицька М.О. Гаптування в Київській Русі // Археологія.– Т. XVIII.– К.,1965.– С. 24-38.

дослідників такі мотиви – символи називають архаїчними. Найбільш поширені геометричні мотиви є типовими для ареалу побутування системи орнаментів і свідчать про те, що орнаментика української вишивки була важливою складовою світової знакової системи символів. і виявляє принципові логічні засади мислення, в їх загальнолюдському вираженні. Особливістю української, в першу чергу полтавської, подільської та гуцульської вишивки є віртуозність внутрішньої розробки геометричного мотиву, що досягається насамперед різноманітними техніками виконання, від цього орнаментальні мотиви набувають або чітких, рельєфних контурів або легких ажурних. Орнаментика відзначається поєднанням лінії зі складними елементами. В цілому лінія домінує, вона об'єднує всю композицію, створює точно вивірений спокійний ритм. Це прямі, ламані, зигзагоподібні, меандричні лінії. Усі композиції геометричного орнаменту мають безперервний ритм руху, важко знайти його початок. Орнаментальні композиції – це безперервний ланцюг, в якому одні частини елементів виступають частинами інших. Ось чому можна розглядати узір як поєднання ромбів і водночас як сполучення косих кутів або двох зигзагоподібних ліній чи як ланцюг ромбів. Вишивані композиції будуються за точною лічбою ниток основи і підкання, що зумовлює їх геометричні абриси, вони органічно взаємопов'язані завдяки зчепленості одних елементів з іншими.

Мотив РОМБА, поширений в традиційних орнаментах усіх слов'ян, від мистецтва палеоліту, початкового етапу розвитку трипільської культури. відомий майже в усій Європі, Азії, Африці, знайомий деяким народам Океанії та Америки. В українській вишивці існує величезна варіантність мотиву «Ромб» простий його варіант ускладнюється перехрещенням двох діагоналей, або перпендикулярних ліній, вміщенням всередині ромбів, квадратів, що все зменшуються. Мотив ромба – один з основних елементів в загальній композиційній схемі орнаменту. За своїм зовнішнім виглядом він може бути різних окреслень – витягнутий по горизонталі, зі зрізаними кутами, ажурний, або ущільнений за формою.

Мотив ромбу ускладнюється не тільки за рахунок внутрішнього простору, а й завдяки зміні зовнішніх контурів. Частіше всього видовжуються чотири сторони до взаємного перетинання і утворення в кутах двох ліній, сторони мають додаткові 2-3 відростки. Цей мотив ромбу у вишивці і ткацтві має назву «осьмірожка». В російському народному мистецтві – «городчатий ромб». Свого часу Б. Рибаків та А. Амброз, досліджуючи ромбократкову композицію в ткацтві, вишивці, залучаючи широке коло археологічних, історичних пам'яток, фольклорних та міфологічних відомостей, робили

«хронологічний зондаж в археологічну глибину тисячоліть» і пов'язували виникнення цього мотиву з трипільською землеробською символікою. Сучасні дослідники фіксують народні назви ромбу, в якому в кутах зустрічаються заячі вуха, листя калини, клену. Поширеними є також мотиви розетки у вигляді чотирьох, шести і восьмипелюсткових розеток, які дослідники відносять до символіки солярних знаків. В той же час в полтавській вишивці вони мають назви – зірки, ключі, вітряки та ін. Утворились вони, очевидно, шляхом спрощення і схематизації первісного зображального мотиву, поступового перетворення його із зображального в незображальний геометричний мотив Звідси маємо мотиви оленячі голови, оленячі роги, волові очі, човники» та ін. Ієрографічний знак є вираженням образного змісту, його словесний прототип. Народна термінологія свідчить про повну втрату символічного змісту і наповнення образами реальної дійсності. Найпоширенішим способом створення орнаментальних мотивів є шлях, коли в процесі вишивання виникає мотив, котрий в подальшому осмислюється як образ реальної дійсності.

Кінець XIX – поч. XX ст. доба кардинальної зміни художньо-виражальних засобів вишивки України, як в колористичному вирішенні, так і в зображенні орнаментальних мотивів, художньо-технічних засобів шитва. У зв'язку з поширенням т. зв. «брокарівських» натуралістично вирішених рослинних мотивів посилюється у вишивці потяг до відтворення живої дійсності. Це був новий імпульс спрямування реалістичних тенденцій.

Вивчаючи орнаменти рушників, дослідники відчують ритмічну красу узорів і якусь таємничу, майже магічну силу, що йде від них. Жіночі образи, зображення дерева життя, прадавніх геометричних мотивів є свідченням праслов'янських світоглядних уявлень, розробленої системи оберегової, заклинальної символіки. Адже рушник був знаком-символом, обов'язковим атрибутом всіх свят і обрядів. Окрему групу становлять сюжетні зображення на рушниках. Характерно, що найдавніші міфологеми, як і символіка червоного кольору, збереглись на рушниках, що мали ритуальне значення. Зображення жіночої постаті з птахами в руках – мотив, що зберігся на рушниках Поділля. Ідентичні мотиви є типовими для подільських і поліських килимів, зустрічаються в молдавському й румунському текстилі, в північно-російській вишивці. Зображення дерева походить від давніх міфологічних уявлень про могутність життєвих сил природи. Про генетичний зв'язок рушникових зображень з «деревом життя», «Світовим деревом» ми можемо говорити гіпотетично, оскільки немає фактичних доказів цього, ні

аргументованих народних назв цього мотиву, ні фіксованих літературних чи фольклорних джерел.

Поруч з цим існує значна кількість зображення антропоморфних образів. Ця традиція на Поділлі сягає давніх часів, про що свідчать артефакти неолітичної доби на керамічних виробах. На вишитих рушниках XIX – поч. XX ст. традиція з антропоморфними зображеннями пов'язана з культурними взаємовпливами українців та російських переселенців зокрема, старообрядців, які в силу свого ретельного дотримання традицій частково зберегли мотиви того художнього комплексу, що сягає XVI – XVII ст. Вишиті сюжети архаїчного типу з антропоморфними сюжетами походять з глибокої давнини і творять давній пласт в орнаменті подільської вишивки. Не маючи сьогодні безпосередніх доказів, ми не можемо говорити про семантику антропоморфних зображень, але те, що ця територія входить в регіон формування загальноукраїнської сюжетно-образної системи у вишивці та килимарстві – це безсумнівно.

На кінець XIX ст. в орнаменті рушників відбуваються помітні зміни: давні образні мотиви зникають, поступаючись місцем більш реальним, зрозумілим. Відбувається переорієнтація в бік художньо-емоційного сприйняття. Одже сьогодні вивчаючи орнаментику української вишивки, ми фіксуємо давні міфологеми, їх рудименти, але в той же час фіксуємо, що мотиви перетворились лише на художні образи, які ототожнюються з конкретно-реальними предметами, про що свідчить їх народна термінологія.

В кінці XIX – поч. XX ст. на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині розповсюдженням стає вишивання великих за розміром, монументальних рушників із зображенням розвиненого квітучого дерева. Це емоційний образ природи, символ врожаю, родючості. Генезу його поширення слід на мою думку, відносити до XVII – XVIII ст., коли в українському гаптуванні в оздобленні епітраїлей, різьбленні Царських врат з'являється сюжет «Дерево Єсеєве» як ілюстрація до родоводу Ісуса Христа. Цей сюжет, його завершена художньо-стилістична композиція, широке розповсюдження в гаптуванні, сприяли широкому поширенню його в рушниках. На це наводить і вивчення особливостей рушникового шва, його пряма імітація в спрощеному вигляді техніки гаптування у прикріп.

Отже наприкінці хотілось би зауважити, що геометричний орнамент сягає глибини тисячоліть, пов'язаний з естетичними, технологічними, символічними факторами. В процесі історичного розвитку його давня семантика і оберегове значення були втрачені, зруйнована цілісна знаково-

магічна система, мотиви перетворились на художні образи, які ототожнюються з конкретно-реальними предметами, про що свідчить їх народна термінологія. Тому сьогодні важко підтвердити чи спростувати семантику орнаментальних мотивів геометричного орнаменту, тим більше йти шляхом їх розшифровки.